

MAKTABGACHA YOSHDAGI ESHITISHIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARNING RUHIY RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Haydarov Islomjon Hatamjon o'g'li,

Qo'qon davlat universiteti Maxsus pedagogika kafedrası o'qituvchisi, PhD

haydarovislomjon359@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 6-noyabr 2025-yil

Tasdiqlandi: 10-noyabr 2025-yil

Jurnal soni: 16-B

Maqola raqami: 10

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v16i.1295>

KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/

KEYWORDS

funksional rivojlanish, organizm, ko'rgazmali harakatli, obrazli fikrlash, ko'rgazmali-obrazli tafakkur, o'yin, sensor tizim.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning ruhiy rivojlanish xususiyatlari, maktabgacha tarbiya yoshida ta'lim-tarbiya samarali tashkil etilishi orqali bolalar ko'rish, eshitish, hid bilish kabi idrok etish usullari, ko'rgazmali, harakatli va obrazli fikrlash, irodaviy, hissiy jarayonlarini shakllantirish, bilishni rivojlantirish jarayonida ko'rgazmali-obrazli tafakkurdan nutqiy tafakkurga o'tilishi, bolalarning tahlil etish va umumlashtirish ko'nikmalari haqida yozilgan. Maqola eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar bilan ishlovchi mutaxassislar, tarbiyachilar va ota-onalar uchun amaliy tavsiyalarni ham o'z ichiga oladi. Natijalar eshitishi cheklangan maktabgacha yoshdagi bolalarning to'laqonli psixik va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlashda tizimli yondashuv muhimligini ko'rsatadi.

Kirish. Bola rivojlanishining ijtimoiy holati u oila doirasidan chiqib, kattalar dunyosiga kirib borishida namoyon bo'ladi. Umumiy o'sish va tana og'irligining o'sishi bilan bir vaqtda bolaning barcha asosiy to'qimalari va organlari anatomik o'zgarishlari va funksional rivojlanishi ro'y beradi. Asta-sekin skelet qotib boradi, muskullar hajmi oshadi, bola organizmining ishlash qobiliyati kuchayadi. Bolaning yurish, yugurish, sakrash, ulotirish, tirmashish kabi asosiy harakatlari rivojlanadi.

Maktabgacha tarbiya yoshida ta'lim-tarbiyaning samarali tashkil etilishi natijasida bolalar ko'rish, eshitish, hid bilish kabi idrok etish usullari, ko'rgazmali, harakatli va obrazli fikrlash, irodaviy, hissiy jarayonlari shakllanadi. Bilishni rivojlantirish jarayonida ko'rgazmali-obrazli tafakkurdan nutqiy tafakkurga o'tiladi, bolalar tahlil etish va umumlashtirish, tasniflashga o'rganadilar, atrofda buyum va hodisalar to'g'risida mulohaza bildira boshlaydilar, sinchkov va qiziquvchan bo'ladi. (V.I.Loginova, P.G.Samorukova, P.Yusupova). Amaliy tadqiqot faoliyatlarida mo'ljall olishning sodda (sinab ko'rish) usullaridan murakkabroq, maqsadli ko'rib, chamalash, keyinchalik xayolan mo'ljall olishga o'tiladi.

Adabiyotlar tahlili. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning ruhiy xususiyatlari XIX asr o'rtalaridanoq pedagog va vrach-psixologlar e'tiborini o'ziga jalb etib kelgan. V.I.Fleri, F.A.Ostrogadskiy, I.M.Logovskiy, F.A.Rau kabi olimlarning pedagogik faoliyati va tadqiqotlari surdopsixologiyaning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Ularning ilmiy ishlari eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning ruhiy xususiyatlarini kuzatish va aniqlashga doir fikrlar beriladi. Xususan, V.I.Fleri eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar harakat ko'nikmalar xususiyatlari haqida ta'riflab, noto'g'ri koordinatsiya, harakatlarning ishonchsizligi kuzatilishini ta'kidlab o'tadilar¹.

N.M.Logovskiy eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar eshitish idrokini faollashtirish va rivojlantirish mumkinligini e'tirof etadi. Ushbu olim tomonidan karlikda ruhiy rivojlanish buzilishini kompensatsiyasida ko'ruv idrokining o'rni va ahamiyatini alohida ta'kidlaydi.

XX asrning 20-yillariga kelib L.S.Vigotskiy boshchiligidagi maxsus psixologiyaning dolzarb muammolarini tizimli tadqiq etish jarayoni amalga oshirildi. Olim o'z ilmiy foyiatida turli nuqsonlari mavjud kar, ko'r, aqli zaif bolalar hamda ularning ta'limi muammolarini o'rganadi. 1924-1926-yillarda bu muammolarga bag'ishlangan dastlabki ilmiy ishlar chop etila boshlaydi.

L.S.Vigotskiy genetik tamoyillar tahlili asosida eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar ruhiyatining xususiyatlarini yoritib beradi. Kar bolaning rivojlanishi, ijtimoiy sharoiti, psixologik yangi holatlar kuzatilishini asoslaydi va e'tirof etadi².

Tadqiqot metodologiyasi. Maktabgacha yoshdagi bola shaxsining tarkib topishi uning fe'l-atvori shakllanishida ham o'z ifodasini topadi.

Bola shaxsiy xulq-atvorini ijtimoiy xulq-atvor talablariga bo'ysundiradi, kattalar talablariga asosan, o'zi va boshqalarning xulqini tanqidiy baholaydi. U hamma narsaga ham qodir emasligini hamda o'zining shaxsiy sifatlarini angelaydi. O'yin va mashg'ulotlarda bolada fe'l-atvorning irodaviy sifatleri paydo bo'ladi, ma'naviy ongni shakllantirish burch, adolat, qadr-qimmat va boshqa ijtimoiy tuyg'ularning paydo bo'lishi bilan ajralib turadi.

O'yin faoliyati. Ilmiy tadqiqotlarning ko'rsatishicha, maktabgacha tarbiya yoshida yetakchi bo'ladigan o'yin faoliyatida maktabgacha yoshdagi bolaning ijtimoiy, bilish faolligi rivojlanadi. Pedagoglar rahbarligidagi o'yinlar chog'ida bolalar turli harakat usullarini, buyumlari, ularning xususiyatlari va belgilari to'g'risida bilimlarni o'zlashtiradilar. Bolalar vaqt, makon munosabatlarini anglab yetadilar. Harakatli o'yinlar harakatlarning rivojlanishiga, makonda yo'l-yo'riq topishga yordam beradi. (L.A.Golovchis, U.Fayzieva, I.Kislisina)

Shuningdek, syujetli-rolli o'yinlar metodidan ham foydalanildi. Unda bolalarning har tomonlama rivojlanish imkoniyatlari kengayadi, ular odamlar o'rtasidagi munosabatlar, harakatlarni muvofiqlashtirishning ahamiyatini anglab yetadilar va o'zlashtiradilar, atrofda narsalar to'g'risidagi tasavvurlarini kengaytiradilar. O'yin xayolni rivojlantirishga, atrofda voqelik, odamlar mehnati to'g'risidagi bilimlarni chuqurlashtirishga, shaxsning jamoatchilik xususiyatlarini shakllantirishga ko'maklashadi.

Muntazam mehnat topshiriqlari o'z faoliyatini jamoat manfaatlariga bo'ysundirish, ijtimoiy foyda kelishiga amal qilish, mehnatning umumiy natijalaridan quvonish ko'nikmalarini tarbiyalaydi va rivojlantiradi.

Ayrim ota-onalar bolalar bilan bo'lgan muloqotlarida aksariyat hollarda yetarli ahamiyat bermaydi. Ba'zilar tamoman imo-ishoraga o'tib olishadi, ayrimlar esa bolani erkalash maqsadida so'zlarni buzib "bola tilida" muloqot qilishga harakat qiladilar. Maktabgacha davrda kar bolalarning sensor va aqliy rivojlanishi kar bolalarning maktabgacha yoshida sensor va aqliy rivojlanishida sezilarli siljishlar ro'y beradi. Binobarin, bu paytga kelib, bolalarning predmetli tafakkuri, predmetli harakatlari muayyan darajaga yetadi. Zotan, bu paytda bolalarning predmetlardan qanday foydalanishni bilishlaridan tashqari, ularda ro'zg'orda foydalanish yo'l yo'riqlarini ham o'rganib olgan davr bo'ladi. Barcha aqliy rivojlanishi me'yorda bo'lgan kar bolalar, maktabgacha tarbiya yoshining o'rta va katta davrlarida qoshiqdan qanday foydalanishni, o'z-o'ziga xizmat qilishni boshqalardan o'rganib olgan bo'ladi.

Predmetdan maqsadli foydalanish. Predmetdan maqsadli foydalanish ularning o'yinchoqlar bilan munosabatida ham aks etiladi. Taqldichanlikning rivojlanishi shunga olib keladiki, bolalar kattalarga

¹ <https://www.scribd.com/document/851499550/Daktilologiya>

² "OSIYO XALQARO UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI" Ilmiy-nazariy va metodik jurnal, 2024-yil, 5-son, 140-b.

taqlid qilibgina emas, mustaqil ravishda predmetlarni qismlarga bo'lish, yig'ishni ham o'rganib oladilar. Bolalar kattalarga taqlid qilish jarayonida predmetning hajmi, rangi, shakli, sig'imi va boshqa sifat va xossalarni ajrata oladilar, solishtiradilar. 4 yoshdan kichik bolalar bu jarayonlarni taqlid asosida ham hali uddalay olmaydilar. 4 yoshdan kattaroq bolalar bu xatti-harakatlarni bajarganda predmetlar soni yoki turi 3-5 turdan oshmasligi kerak. Predmetlar sonining o'sib borishi bolalarni chalkashuviga olib kelishi mumkin. Masalan, bolaga 3 rangdagi qizilni qizil, ko'kni ko'k, sariqni sariq kubiklarga ajratib qo'yishi mumkin. Kubiklar rangini 6 taga yetkazilsa bolalar chalkashishlari mumkin. Maktabgacha yoshi ulg'aygan sari bolalarda elementlar soni, rangini belgilash, qiyoslash, farqlash jadal tarzda rivojlanadi. Shu yoshda bolalarning tayyor namunalar asosida ish yurita olish qobiliyati takomillashadi. Bola ma'lum rang, shakl, hajmni tanlab, shuningdek, buyumlarni ikki belgisi asosida tanlab olishi mumkin. Bolada ko'p nusxalardan bir nusxasini tanlab olish qobiliyati shakllanadi.

Kar bolalarning mo'ljal olish qobiliyati rivojlanishida quyidagi bosqichlar mavjud:

A) Faqatgina ko'zlangan natijaga mo'ljal olish: bola ko'zlangan maqsadga erishish uchun amaliy sinab ko'rish yo'li bilan, predmetlarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmasdan jismoniy kuch ishlatib olish yo'li bilan ham harakat qilishi mumkin.

B) Tashqaridan mo'ljal olish xatti-harakatlari: bola yo' mo'ljal olishga harakat qilib ko'radi yoki tasmallab chamalab ko'radi chunki, bola hali predmetning rangi, hajmi, o'lchamini aniqlab ola olmagan bo'ladi.

V) Obyektni o'z ko'zi bilan ko'rib turib mo'ljallash, peresepsiya harakati bilan birga qo'shib olib borishi: bola bunday holda predmetning xususiyatiga tayanib ish ko'radi, ko'z bilan chamalab ko'radi, murakkab bo'lib qolganda mo'ljal olib sinab ko'rishga harakat qiladi.

G) To'raligicha xayolda mo'ljallash: ko'rinishidan faqat muqarrar natijalarga erishish uchun bexato ijrochilik xatti-harakatini namoyon qiladi.

Muloqot qilish ko'nikmalarining shakllanishi. Sensor va aqliy taraqqiy etishi bilan kar bolalarning atrofdagilar bilan muloqot qilish vositalari kengayadi. Bolalarda ko'rsatish ishorasi ajraladi. Ko'rsatish ishorasi, L.S.Vigotskiyning ta'kidlashicha, insoniyatda til rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ko'rsatish ishorasining qo'llanish doirasi takomillashadi, agar avval bolalar biror narsani olish maqsadida uni qo'llagan bo'lsa, endi rang, shakl, hajm, fazoviy joylashuvni farqlashda ham ko'rsatmali ishoralardan keng foydalanadi. Bolalarda e'tiroz bildirish, voz kechish, iltimos qilish, xayrlashish, ma'qullash kabi imo- ishoralar ham shakllana boradi. Ayrim bolalarda tasvirlash imo- ishoralari taraqqiy etadi, karlar oilasida tug'ilgan bolalarda bunday ishoralar ertaroq rivojlanadi va ular bo'lishi mumkin³.

Natijalar. Natijalarga ko'ra, shu ma'lum bo'ldiki, tug'ma kar bolalarning jismoniy rivojlanishi eshitadigan bolalar rivojlanishidan orqada qoladilar. Bolalarning 70% bosh tutishni kechroq o'rganadi, ularning 25% bu malakalar eshituvchi tengdoshlariga nisbatan 2 oy kechikib rivojlanadi. Bunday orqada qolish o'tirish, turish, yurishda ham namoyon bo'ladi. Yurishdagi kechikish muddatlari kamroq farq qiladi, boshni to'g'ri ushlab turishda orqada qolish muddatlarida kattaroq tafovut kuzatiladi. Ma'lumotlarga qaraganda mustaqil tarzda yurib ketishning kechikishi kar bolalarning 50% da kuzatiladi. Nuqsonning o'rnini qoplash(kompensatsiyalash) shunday darajada bo'ldiki, ilk yoshdagi kar bolalar tashqi ko'rinishidan benuqsonga o'xshaydilar. Biroq xatti-harakatlardagi beqarorlik, qat'iyatsizlik, harakatlarni yetarli boshqara olmaslik, muvozanatni saqlashdagi qiyinchiliklar aksariyat bolalarda butun maktabgacha tarbiya davrda yo'qolmaydi. Sakrash paytida aksariyat bolalar sakrab poldan o'z oyoqlarini baravariga ajrata olmaydilar. Koptokni irg'itishda muvozanatni yo'qotish va yiqilib ketish hollari ro'y beradi. Ko'pgina kar bolalarda mayda qo'l motorikasi rivojlanishida orqada qolish kuzatiladi, barmoqlar hamda artikulyatsiya a'zolarining harakatlarida aniqlik

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alien, T. E. Academic Integration of Hearing-Impaired students: Demographic, Handicapping and Achievement factors / T. E.

yetishmaydi. Artikulyatsiya a'zolarining harakatlariga taqlid qilishda bolalar uzoq vaqt katta qiyinchiliklarga duch keladi.

Muhokama. Ta'lim muassasalarida olib boriladigan mashg'ulotlar tizimi.

Kar va zaif eshituvchi bolalar ta'lim-tarbiya mazmuni maxsus ta'lim dasturlarida aks ettirilgan bo'lib, maktabgacha muassasa pedagoglar oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

1. Bolaning umumiy rivojlanishini boyitish;
2. Rivojlanishdagi mavjud kamchiliklarni korreksiyalash;
3. Maktab ta'limiga tayyorlash.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalar bilan tashkil etiladigan umum rivojlantiruvchi va korreksion ishlar. Eshitishda nuqsoni bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalar bilan tashkil etiladigan umumrivojlantiruvchi va korreksion ishlar bolani ijtimoiy faollashuviga, L.S.Vigotskiy so'zi bilan aytganda "sivilizatsiyaga uyg'unlashuvi"ga, ijtimoiy hayotga tayyorlashga qaratiladi. Eshituvchi hamda eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar rivojlanishidagi umumiy qonuniyatlarini hisobga olgan holda ularning to'laqonli psixik rivojlanishi, shaxs madaniyatining shakllanishi ya'ni, narsalar, ijtimoiy hodisalar, tabiat hodisalar, umuminsoniy va milliy qadriyatlarini yaxshi bilib tushunib olishlarini ta'minlanib borish zarur.

Mashg'ulotlar jadval asosida ertalabki va kechki soatlarda olib boriladi. Ertalabki soatlarda surdopedagog va tarbiyachi 2 ta mashg'ulot o'tkazadi. Umumiy yalpi mashg'ulotlardan so'ng surdopedagog eshitish qobiliyatni rivojlantirish va talaffuzni o'rgatish bo'yicha kamida 6 ta alohida yakkama-yakka mashg'ulotlar olib boradi.

Kunning ikkinchi yarmida tarbiyachi o'z mashg'ulotlarini barcha guruh bolalari bilan o'tkazadi. O'qituvchi-defektolog (surdopedagog) nutq o'stirish, elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish, eshitish qobiliyatini rivojlantirish va talaffuzni shakllantirish mashg'ulotlarini olib boradi. Tarbiyachining zimmasiga bolalarning kun tartibini tashkil etish, jismoniy tarbiya, tasviriy faoliyat, o'yin, mehnat, tevarak-atrof bilan tanishtirish mashg'ulotlarini tashkil etish, musiqa mashg'ulotlarida qatnashish yuklatiladi.

Bolalar bog'chasining kun tartibida maxsus tashkil etilgan yalpi mashg'ulotlarga ta'limning 1-2 yillarida haftasiga 24 soat, 3-4-5- yillarda -30 soat ajratiladi. Alohida-alohida mashg'ulotlarga dastur bo'yicha har kuni 2 soatdan ajratiladi, shunda o'rta hisobda har bir bolaga kuniga 15-25 daqiqadan sarflanadi. Maxsus maktabgacha tarbiya muassasalarida tashkil etilgan ta'limning asosiy vazifalari bolalarning bilish faoliyatini maqsadli yo'naltirish, dastur talablariga muvofiq bilim, malaka va ko'nikmalarni rivojlantirish hamda so'zli nutqni o'stirishdan iborat.

Xulosa. Maktabgacha yoshdagi eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning ruhiy rivojlanishi sog'lom tengdoshlarinikidan sezilarli farq qiladi. Eshitish analizatori faoliyatining buzilishi bolaning atrof-muhit haqidagi axborotni qabul qilish jarayonini cheklaydi, bu esa nutq, tafakkur, xotira, diqqat va hissiy sohaning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, to'g'ri tashkil etilgan korreksion-pedagogik ishlar orqali bunday bolalarda kompensator imkoniyatlar rivojlantirilishi, muloqot va ijtimoiy moslashuv darajasi oshirilishi mumkin.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning ruhiy rivojlanishida quyidagi xususiyatlar kuzatiladi: idrokning ko'proq ko'rish, harakat va teginish sezgilari orqali rivojlanishi; nutqning kechikib shakllanishi; hissiy holatlarda barqarorlikning yetishmasligi; muloqotga kirishishdagi qiyinchiliklar. Shu sababli ular bilan ishlashda individual yondashuv, maxsus ta'lim metodlari va psixologik yordam muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, bunday bolalarning to'laqonli rivojlanishini ta'minlash uchun ota-ona, tarbiyachi, defektolog, va psixologlarning hamkorlikdagi sa'y-harakatlari zarur. Erta tashxis va tizimli korreksion ishlar eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning ruhiy, nutqiy hamda ijtimoiy rivojlanishida ijobiy natijalarga olib keladi.

Alien, F. Osborn // American Annals of the Deaf. April. 1984. — P. 100—113.

³ Muzaffarova X., Aminjonova G., "JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS" MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR BILAN KORREKSION ISHDA O'YINLARDAN FOYDALANISHNING METODOLOGIK ASOSLARI. 2_October-2024

2. Berdiyev.G., "Boshlang'ich sinflarda shaxslararo munosabatdagi kamchiliklar va ularni bartaraf etish.
3. Лубовский, В. И. Методологические проблемы специальной психо-логии / В. И. Лубовский // Специальная педагогика и специальная психология: современные методологические подходы. — М., 2013. — С. 9—36.
4. L.R.Mo'minova, Sh.M.Amirsaidova, Z.N.Mamarajabova, M.U.Xamidova, D.B.Yakubjanova, Z.M. Djalolova, N.Z. Abidova. Maxsus psixologiya, T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati", 2013.

5. Mo'minova L, Amirsaidova Sh, Djalolova Z, Hamidova M., Maxsus psixologiya, T.: "Noshir", 2021.
6. M.Vohidov., Bolalar psixologiyasi. T.: "O'qituvchi", 1982.
7. Sodiqova G.A., Nurkeldiyeva D.A., Islombekova Z.I., Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar diagnostikasi. T.:Nisim, 2008.
8. Shoumarov.G'.B., Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar haqida. T.: "O'qituvchi"- 1993.